

ԲԱՐԲԱՌԻ ԱՐԵՂՅԱՆԱԿԱՆ ԸՄԲՈՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բանասիր. գիտ. դոկտոր Վ. Լ. ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

Մ.Աբեղյանը հայ բանասիրության բացառիկ դեմքերից է, թերևս միակը, որը հավասարապես հսկայական ավանդ ունի և՛ հայ գրականության, և՛ հայոց լեզվի ուսումնասիրության բնագավառներում: Հայտնի է, որ Մ.Աբեղյանն է ստեղծել աշխարհաբարի գիտական քերականությունը՝ «Աշխարհաբարի քերականություն», «Աշխարհաբարի շարահյուսություն», «Աշխարհաբարի հոլովները», «Հայոց լեզվի տեսություն» և այլ աշխատություններով: Հրաժարվելով գրաբարյան քերականական կաղապարներից՝ Աբեղյանը աշխարհաբարի քննությունը կատարել է՝ ելնելով աշխարհաբարյան իրողությունների բնույթից: Նա մանրագնին քննության է ենթարկել ժամանակակից հայոց լեզվի հնչյունաբանությունը, բառակազմությունը, իմաստաբանությունն ու ձևաբանությունը, միաժամանակ ներկայացրել է իր տեսական ըմբռնումները լեզվական շատ հարցերի վերաբերյալ: Աբեղյանն առաջինն էր, որ գիտականորեն ուսումնասիրեց ժամանակակից հայերենի հնչյունական համակարգը և հայ քերականագիտության մեջ հիմնադրեց հնչյունաբանություն գիտակարգը: Նա է հիմնադրել նաև բառագիտություն (բառակազմություն և իմաստաբանություն) գիտաճյուղը: Աբեղյանն առաջինն էր նաև, որ շարահյուսությունը դարձրեց քերականության՝ ձևաբանությանը հավասարազոր բաժին և հանգամանորեն քննեց աշխարհաբարի շարահյուսական իրողությունները: Հետևելով երիտքերականների դպրոցին՝ Աբեղյանը լեզուն դիտարկում է լոկ անհատական գործադրության մեջ և այն քննում իբրև անհատի մեջ կատարվող հոգեբանական գործընթացների արդյունք՝ այդպիսով լեզուն ընդունելով իբրև հոգեբանական երևույթ: Սակայն հայագետը արձանագրում է, որ լեզուն իր անընդհատ փոփոխություններով ուղեկցում է ազգի պատմությանը, ուստի լեզվական երևույթները նա քննում է պատմական մոտեցմամբ:

Աբեղյանը հայ բարբառների ուսումնասիրությամբ չի զբաղվել, սակայն իր «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության ներածությունում շատ հակիրճ, բայց գիտական մեծ խորաթափանցությամբ անդրադարձել է բարբառագիտական տեսական մի շարք հարցերի՝ բարբառի բնորոշմանը, բարբառների ծագման, զարգացման հարցերին, բարբառ – գրական լեզու փոխհարաբերություններին³³: Ըստ նրա՝ «...բարբառ կոչվում է նույն լեզվին պատկանող մարդկանց մի մասի տեղական խոսվածքը, որ ուրիշ տեղական խոսվածքներից տարբերվում է որոշ չափով»³⁴: Այսպիսի

³³ Մ.Աբեղյան, Երկեր, հ. 2, Ե., 1974, էջ 47-54:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 47:

մեկնաբանումը որոշակիորեն տարբերվում է ներկայումս տարածում գտած այն սահմանումից, համաձայն որի՝ բարբառը լեզվի տարածական ճյուղավորում է: Նման բնութագրմամբ, թվում է, բարբառը դիտվում է իբրև բուն լեզվից տարբերվող, դրանից շեղված մի իրողություն: Մինչդեռ Աբեղյանը իրավացիորեն համարում է, որ բարբառը հենց նույն լեզուն է՝ սովյալ տարածքի լեզվակիրներին բնորոշ յուրահատկություններով:

Բարբառների առաջացման բուն պատճառը լեզվի բնական վիճակի անմիօրինակությունն է՝ նախ և առաջ պայմանավորված լեզվական հանրության, այսինքն՝ լեզուն կրողների և օգտագործողների բնական անմիօրինակությամբ և ապա նաև՝ բոլոր լեզվակիրների միասնական հաղորդակցման անհնարինությամբ: Ինչպես նկատում է Մ.Աբեղյանը, «Նույնիսկ միևնույն լեզվական շրջանին պատկանող անհատները միմյանց բոլորովին նման չեն խոսում, այլ յուրաքանչյուրն ունի իր ուրույն անհատական լեզուն: Դա բնական հետևանք է խոսվածքի սովորական գործունեության»³⁵: Այդ սովորական գործունեության հետևանքով էլ «Բարբառները ծագում են, երբ լեզվի մեջ առաջ եկած փոփոխությունները սահմանափակվում են որոշ տեղում և չեն անցնում ուրիշ կողմեր, ուր կա՛մ հին լեզվական ձևերն են պահվում, կա՛մ առաջ են գալիս տարբեր փոփոխություններ»³⁶:

Իհարկե, բարբառների ձևավորման հարցում չի կարելի բացառել արտալեզվական գործոնների դերը. «...որքան հաղորդակցությունը պակաս է լինում զանազան արգելքների պատճառով, ինչպես են՝ դժվարանցանելի լեռներ, գետեր, քաղաքական սահմաններ և այլն, այնքան ավելի մեծանում են բարբառային տարբերությունները, որովհետև ժողովրդի մի մասը կտրված է լինում մյուսից, և մի կողմում առաջացած լեզվական տարբերությունները դժվարությամբ են անցնում կամ չեն անցնում ուրիշ կողմեր»³⁷: Մի վայրում առաջ եկած նոր իրողությունները, ըստ Աբեղյանի, այլ վայրեր անցնում են ոչ նույն հաջողությամբ: Ավելի արագ և հեշտ տարածվում են բառապաշարային իրողությունները, և այդ դեպքում անմիջական հաղորդակցումը պարտադիր չէ: Մինչդեռ հնչյունական իրողությունների տարածման համար անհրաժեշտ է անմիջական հաղորդակցում, այս դեպքում միջնորդավորված ազդեցությունը բացառվում է: Ահա թե ինչու բարբառները միմյանցից տարբերող գլխավոր հատկանիշը հնչյունական տարբերությունն է: Ի դեպ, հետագայում համանման միտք հայտնել է և Գ. Զահուկյանը՝ նշելով, որ ձայնավորների տարբերությունները երբեմն շատ անհասկանալի են դարձնում բարբառները: Իհարկե, Աբեղյանը չէր անտեսում լեզվական մյուս իրողությունները,

³⁵ Նույն տեղում, էջ 36:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 47:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 48:

որոնցով ևս բարբառները տարբերվում են իրարից: Նա բարբառները զանազանելիս կարևորում է սահմանականի ներկա ժամանակի կազմությունը, ըստ որի՝ բարբառները բաժանվում են *ում*, *կը*, *լ* կամ *ս* ճյուղերի: Ընդ որում՝ նկատում է, որ *ում* ձևը սահմանափակվել է Արևելքում, *կը* ձևը մնացել է Արևմուտքում, իսկ *լ* և *ս* ձևերը տարածվել են Հարավում՝ այդպիսով ընդունելով նաև բարբառների և բարբառային հատկանիշների աշխարհագրական որոշակի բաշխվածությունը: Այլ կերպ ասած՝ Աբեղյանը իրար չի հակադրում, այլ իրավացիորեն զուգորդում է բարբառների աշխարհագրական և ձևաբանական դասակարգումները: Ըստ հայագետի դիպուկ դիտարկման՝ եթե հայ ժողովուրդը իր բնակության վայրերում հաստատ մնացած լինեք, կարելի կլինեք դիտարկել բարբառների աստիճանական փոփոխությունները, այսինքն՝ հարևան տարածքների լեզուները միշտ ավելի մոտ կլինեին միմյանց: Սակայն պատմական ճակատագրի բերումով հայության հոծ զանգվածներ իրենց բնօրրանում չեն ապրում, իսկ արևելյան Հայաստանում գաղթականների սերունդները բնիկների հետ ապրում են կողք կողքի, ուստի մեր բարբառների տեղադրությունը չի մնացել տարածման բնական դրությամբ:

Աբեղյանը ներկայացրել է նաև բարբառային միավորների ստորակարգային փոխհարաբերությունները՝ նկատելով, որ բարբառների այս ճյուղերն իրենց հերթին բաժանվում են ենթաբարբառների, սրանք էլ ունեն իրենց ստորաբաժանումները՝ մինչև որևէ գյուղի տեղական խոսվածքները, որոնք ունեն իրենց առանձնահատկությունները: Իհարկե, յուրաքանչյուր բարբառախոս իր խոսվածքի համակարգի կրողն է, և տվյալ բարբառի կրողները որպես կանոն հեշտությամբ ընկալում են խոսվածքային տարբերությունները, որոշում խոսողի ծագումը և բնակության վայրը: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ.Աբեղյանը, «Շատ անգամ նույնիսկ հարևան տեղերի ու գյուղերի խոսվածքները տարբերվում են իրարուց թե՛ բառերի հնչյուններով ու նշանակությամբ և թե՛ ձևերով: Դրսից թեթև դիտողի համար այդպիսի խոսվածքները նույն բարբառն են կազմում, բայց իրենք տեղացիները շատ լավ են զանազանում իրենց լեզուները»³⁸:

Աբեղյանն անդրադարձել է նաև բարբառների և ընդհանուր ու գրական լեզուների կապերին ու կուռ տրամաբանությամբ մեկնաբանել լեզվի այդ վիճակների փոխհարաբերությունները, ճիշտ ներկայացրել դրանց պատմական զարգացման ընթացքը: Այսպես, եթե Հ.Աճառյանը, հետևելով եվրոպացի իր ուսուցիչներին, և Աճառյանի շատ հետևորդներ համարում էին, որ գրաբարյան շրջանում հայերենը բարբառներ չունեք, և դրանք առաջացել են գրաբարի քայքայման, աղավաղման հետևանքով, այսինքն՝ հնարավոր էին համարում բարբառների առաջացումը ընդհանուր, գրական

³⁸ Նույն տեղում, էջ 48:

լեզվից, ապա ըստ Աբեղյանի՝ իրականության մեջ նախ և առաջ գոյություն ունեն բարբառները, որոնց գործառության պայմաններում հասարակության զարգացման որոշակի փուլում կարիք է զգացվում մի ընդհանուր խոսակցական լեզվի: Այդպիսին դառնում է բարբառներից մեկը, որ որևէ պատճառով գերակշռություն է ստանում մյուսների վրա, ինչպես օրինակ ընդհանուր քաղաքական կամ կրոնական կենտրոնի բարբառը, որ հետագայում գործածվելով գրականության համար՝ դառնում է նաև ընդհանուր գրական լեզու: Հնարավոր է նաև, որ բարբառներից մեկը, ավելի վաղ գործածվելով գրականության համար, իբրև գրական լեզու ընդունելի է դառնում նաև ուրիշ բարբառներով խոսողների համար: Այդպիսի օրինակ է համարում 5-րդ դարում քաղաքական ու կրոնական կենտրոն Այրարատի բարբառը, որ հին վիպասաններն էլ գործածել են, և որը Մաշտոցի, Պարթևի և նրանց աշակերտների ձեռքով դարձել է գրական լեզու: Գրական լեզուն իր ուրույն ճանապարհով է զարգանում, իսկ նրա մայր բարբառը, ծառայելով միայն տեղական բնակիչների կարիքներին, իր առանձին ընթացքն է ունենում: Բայց գրական լեզվին մայր բարբառը երկար ժամանակ ավելի մոտ է մնում, քան այլ բարբառները:

Բարբառներն ազդում են ոչ միայն միմյանց վրա, այլև գրական լեզվի վրա, բայց և ազդվում են նրանից: Աբեղյանի դիպուկ դիտարկմամբ՝ ամեն բարբառի կրող մարդիկ գրական լեզու են ներմուծում իրենց բարբառից բառեր ու դարձվածներ, լեզվական այլ իրողություններ, որոնք գրական լեզվի միջոցով հեշտությամբ ընդհանրանում են: Մյուս կողմից՝ գրական լեզուն ավելի է ազդում բարբառների վրա, քան որևէ բարբառ: Ինչ վերաբերում է բարբառների հարաբերություններին, ապա դրանք, ըստ Աբեղյանի, կարող են իրար վրա ազդել, եթե հարևանությամբ են գործառում, մինչդեռ գրական լեզուն ազդում է բոլոր բարբառների վրա՝ լինելով կրթության միջոց:

Թերևս տուրք տալով ժամանակի մտայնությանը՝ Աբեղյանը ևս համատարած կրթությունը համարում է բարբառների վերացմանը նպաստող գործոն: Ըստ նրա՝ երբ կրթությունն ընդհանրանում է ամբողջ ազգի մեջ, բարբառները մոտենում են գրական լեզվին, մինչև ի վերջո գրական լեզուն իշխում է ամեն տեղ, և բարբառները մեռնում են: Բայց եթե կրթությունը չի ծավալվում ամեն տեղ, ապա գրական լեզվի ազդեցությունը բարբառների վրա թույլ է լինում, և բարբառները պահպանվում են: Այդ դեպքում գրական լեզուն կարող է կտրվել կենդանի լեզվից և դառնալ արհեստական լեզու: Այդպես է եղել գրաբարի պարագայում:

Աբեղյանը հետաքրքրական դիտարկում ունի նաև այն հարցի վերաբերյալ, թե ինչու արևելյան գրական լեզուն ունեցավ բավական տարածվածություն ոչ միայն արևելահայերի, այլ նաև Արևելահայաստանում բնակվող արևմտյան բարբառներով խոսողների շրջանում, նաև Հայաս-

տանի սահմաններից դուրս: Գլխավոր պատճառը, ըստ նրա, այն է, որ Արարատյան բարբառը այլ բարբառների համեմատությամբ ավելի հարազատորեն է պահպանել հին գրական լեզվի կերպարանքը, Արարատյան բարբառի մեջ հնչյունները թվով ավելի քիչ են, մինչդեռ մյուս բարբառներն ունեն հնչյուններ, որոնք չկան Արարատյանում և հին գրականում: Ուստի այլ բարբառների կրողները հեշտությամբ յուրացնում են Արարատյան կամ գրական արտասանությունը: Փաստորեն, գրական լեզվի հիմք բարբառի ընտրության հարցում Աբեղյանի կողմից կարևորվում է նաև լեզվական նպատակահարմարության խնդիրը:

Այսպիսով, ընդամենը մի քանի էջի սահմաններում Աբեղյանը քննել է բարբառային հայերենին առնչվող տեսական առավել կարևոր հարցեր, կատարել մեկնաբանություններ, որոնք այսօր էլ արդիական են և պետք է նկատի առնվեն բարբառագիտական տեսական հարցերի հետագա արձարծումներում:

В. Л. Катвалян. Абегяновское понимание диалекта. Всего на нескольких страницах М. Абегян обсудил важнейшие теоретические вопросы, связанные с диалектным армянским, сделал замечания, которые актуальны сегодня, и их следует учитывать в ходе дальнейших дискуссий по диалектным теоретическим вопросам.

V. L. Katvalyan. Abegyan's concept of the dialect. In just a few pages, M. Abeghyan discussed the most important theoretical issues related to dialect Armenian, made remarks that are relevant today, and they should be taken into account in further discussions on dialectical theoretical issues.